

Лідія ГНАТЮК,
доктор філологічних наук,
Київський національний
університет
ім. Тараса Шевченка

ЧОМУ ВИВЧЕННЯ МОВИ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ АКТУАЛЬНЕ ДЛЯ УКРАЇНЦІВ У ХХІ СТОЛІТТІ

УДК 811.161.2“15/17”

У статті показано, що дослідження мови найвидатнішого українського філософа XVIII ст. Григорія Сковороди проливає світло на специфіку мовної свідомості тогочасного українця, яка істотно відрізняється од сучасної мовної свідомості українськомовної людини. Чимало елементів староукраїнської літературної мови, які нині сприймаються як російські, насправді були органічним надбанням староукраїнської книжної традиції і народнорозмовної практики.

Ключові слова: Григорій Сковорода, староукраїнська літературна мова, староукраїнська книжна традиція, реконструкція староукраїнської мовної свідомості, зв'язок між старою українською літературною мовою і новою українською літературною мовою.

Мова найосвіченішого українця XVIII ст. Григорія Сковороди може дати відповідь на багато питань, які безпосередньо стосуються не лише історії української літературної мови, а й ширше – історії української духовності, зокрема історії української ментальності й історії української мовної свідомості.

Мова видатного філософа у проекції на староукраїнську книжну традицію XVI–XVII ст. переконливо засвідчує, що не можна говорити про розрив між старою українською літературною мовою і новою українською літературною мовою, хіба що про послаблення зв'язків, та й то лише на лексичному рівні, адже щодо фонетичного, морфологічного, синтаксичного рівнів жодних сумнівів не виникає [докладніше див.: 2].

На жаль, переважна більшість носіїв сучасної української мови не знає її історії, не підозрює, яку величезну роль відіграла староукраїнська духовна культура в цілому і староукраїнська літературна мова зокрема в історії культури східних слов'ян, а тому часто зрікається своєї мовної спадщини, трактуючи її здебільшого як надбання російської культурної традиції. Тоді й здається, що тексти Сковороди написані, як стверджує дехто з дослідників навіть у ХХІ ст., російською мовою. Насправді ж це зовсім не так.

У текстах самого Г.Сковороди натрапляємо на окремі зауваження щодо мови деяких його творів (зокрема до байки «Басня Есопова», вміщеної наприкінці діалогу «Разговор, называемый алфавит, или букварь мира», до Пісень 14-ї і 24-ї «Саду божественных пѣсней», до «відхідної» пісні, присвяченої Г.Якубовичу, у передмові до перекладу твору Цицерона «Про старість»), яку автор трактував як *малоросійську, малоросійській діалект, простонародну, здѣшнее нарѣчіе*.

Виникає запитання: чому мова окремих поетичних творів мислителя, яку він сам уважав українською («малоросійською»), не була такою для пізніших дослідників? Передусім тому, що до

пізнання мови Сковороди потрібно підходити не з позицій сучасної мовної свідомості українськомовної людини, а з позицій реконструйованої мовної свідомості освіченого українця XVIII ст. І тоді виявиться, що лексика, яку нині більшість українців сприймає як російську, засвідчена у староукраїнських пам'ятках задовго до приєднання України до Росії, була надбанням староукраїнської книжної традиції. Це, наприклад, *бедро, брюхо, бодрый, будто, везде, вещь, время, воздух, всегда, вѣтрий, год* «рік», *город* «місто», *деньги, дурак, дѣланіе, если, дѣлать, желати, желудок, жизнь, звѣзда, или, источник, каждый, когда, куда, ложь, любезный, лѣкарство, первый, побѣда, лучше, мысль, много, нельзя, нужный, облак, пожар, покой, польза, помощь, пословица, послѣ, совѣт, сюда, телѣга, тишина, туда, тыква, ум, хотя* «хоча», *язык* «мова» та ін. Вимовлялися такі слова по-українськи: **ѣ** у переважній більшості випадків як [і], **и, ы** як [и], приголосні перед [е] не пом'якшувалися, окремі лексеми мали наголос, відмінний від того, який мають їхні відповідники в сучасній російській мові [докладніше див.: 2; 183–211].

Щоб з'ясувати, як саме (як українські чи ні) сприймалися наведені слова мовною свідомістю українця XVIII ст., ми спробували, застосувавши розроблений нами метод реконструкції староукраїнської мовної свідомості, розглянути їх у діахронічному аспекті, а також у проекції на мову пізнішого часу, в тому числі й на говори.

Значна частина наведених одиниць (переважно праслов'янського походження) функціонувала й у старослов'янській (пізніше – в церковнослов'янській), і в давньоруській мовах. Чимало з них фіксує «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» [ССУМ]. Практично всі згадані лексеми широко вживалися в староукраїнській літературній мові XVI – першої половини XVII ст., що переконливо засвідчують «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.» [СЛУМ] та його картотека.

Наприклад, складений І.Чепігою словопокажчик до Пересопницького євангелія (1556–1561) по-

казує, що в цій пам'ятці, яка є перекладом церковнослов'янського тексту на «просту» мову, у перекладній частині зафіксовано *время, если, если, дѣлати; каждыи, прѣвыи, первыи* поряд із *прѣшии, год, грязь; желѣзныи, кожаныи, лікарство; цвѣтнои, цвѣты* та ін.

Ці та багато інших слів, які сучасною мовною свідомістю сприймаються як російські, наявні в пам'ятках ділової та народнорозмовної мови XVIII ст., лікарських і господарських порадинок XVIII ст., у текстах І.Некрашевича, а також у мові селян – персонажів інтермедій XVII–XVIII ст.

«Енеїда» І.Котляревського, яка поклала початок новій українській літературній мові, містить значну частину з наведених вище слів, ужитих у творах Г.Сковороди (чи спільнокореневих із ними), які носій сучасної української мови вже не сприймає як українські. Про те, що вони (а також похідні від них) були поширені й у післясковородинські часи, свідчить словник мови творів Г.Квітки-Основ'яненка [Кв.], а також «Словарь української мови» Б.Грінченка [Гр.].

У «Малоруско-німецькому словарі» (Львів, 1886) Є.Желехівського в реєстровій частині наведено *бед-рб* [Жел. I; 16]; *бодрий* [Жел. I; 37]; *болізьн* [Жел. II; 38]; *будьто* [Жел. I; 47]; *вещ, вещьствб* [Жел. I; 66]; *времье, время* [Жел. I; 125]; *вбздух, воздухбвий, воздухбвина, воздухбвинний, воздухбплбв, воздухбплбвець, воздухбунный* [Жел. I; 116]; *воплъ* [Жел. I; 120]; *втбрий* [Жел. I; 130]; *глубокий* [Жел. I; 144]; *год* [Жел. I; 147]; *город* – 1) *Garten*; 2) *Stadt* [Жел. I; 154]; *грабитель* [Жел. I; 156]; *грязь* [Жел. I; 162]; *да* – 1) *und, und auch*; 2) *umsonst! Leider doch!* [Жел. I; 171]; *денѣжка* [Жел. I; 177]; *денѣжный* [Жел. I; 177]; *дййствбване, дййствувати* [Жел. I; 185]; *дйлане, дйлатель, дйлати* [Жел. I; 185]; *довбльний* [Жел. I; 191]; *дож, дождж* [Жел. I; 193]; *дождѣвний* [Жел. I; 193]; *дурак, дуралей* [Жел. I; 210]; *если* [Жел. I; 215]; *желати* [Жел. I; 219]; *жельзо* [Жел. I; 219]; *жизнь* [Жел. I; 222]; *жолудок* [Жел. I; 225]; *завісливий* [Жел. I; 234], тут же засвідчено *збвисть, збвистник, збвистниця* [Жел. I; 234]; *звѣзда* [Жел. I; 288]; *иль (йли)* [Жел. I; 322]; *кажний, каждий* [Жел. I; 329]; *кожа* [Жел. I; 355]; *конѣць* [Жел. I; 362]; *котбрий* [Жел. I; 372]; *краска* [Жел. I; 375]; *кончати* [Жел. I; 363]; *куда, кудай* [Жел. I; 386]; *кушати* [Жел. I; 394]; хоча *лестный* немає, є *лестун, лестунство* [Жел. I; 402]; *ли* [Жел. I; 403]; *лйкарство* (цілком закономірно в ряду *лйкар, лйкарня, лйкарский*) [Жел. I; 408]; *лйччий, лйчший, лйчше* [Жел. I; 417]; *любѣзний* [Жел. I; 417]; *мисль* [Жел. I; 440]; *многий* [Жел. I; 446]; понад 90 композитів із першим компонентом *много-*: *многобарвний, многобарвність, многозначний, многокутний, многолюдний, многомовний, многосильний, многоострів* (Polynisien), *многоязычний* тощо [Жел. I; 446, 447]; *нѣльга, нѣльзя* [Жел. I; 513];

немного, немнйжечко [Жел. I; 514]; *нйждний, нйжний* [Жел. I; 534]; *обиджати* [Жел. I; 539]; *остбвити, оставляти* [Жел. I; 580]; *пльсати* [Жел. II; 662]; *пбсли* [Жел. II; 715]; *пбслбвиця* [Жел. II; 715]; *пбстроїти* [Жел. II; 719] (є закономірним у ряду *пбстроїтель – Erbauer, Grönder, пбстроїти – Gebäude* [Жел. II; 719]); *скорб* [Жел. II; 876]; *скрити, скривати; скритий* [Жел. II; 878, 879]; *совіт* [Жел. II; 892]; *сюдб, сюди* [Жел. I; 942]; *телйга* [Жел. II; 954]; *тиква, тиквонька* [Жел. II; 962]; *тишина* [Жел. II; 966]; *тогда, тогди, тогди* [Жел. II; 971]; *трудний, трйдно* [Жел. II; 988]; *тот (тотб, тотб)* [Жел. II; 978]; *туд, тудб, тудай* [Жел. II; 991]; *хвбтати*, тут же спільнокореневі *хвбтка, хвбткій, хвбтко* [Жел. II; 1035]; *хворбст, хворостйна* [Жел. II; 1036]; *хоть – хепт auch* [Жел. II; 1044]; *цвбток* [Жел. II; 1051]; *шутити* [Жел. II; 1102]; *шутка* [Жел. II; 1102]; *язык – Zunge; Sprache* [Жел. II; 1112].

Про те, що деякі з наведених слів не сприймалися навіть мовною свідомістю лінгвістів як російські, свідчать і російсько-українські словники другої половини XIX – поч. XX ст. Так, у словнику М.Левченка (Київ, 1874) *время* перекладено як *час, година, времяя, уремья* [Л.; 16]; у праці М.Уманця та А.Спілки (Львів, 1893–1898) відповідником до російського *вещевбй* є українське *вещевйй, річевйй* [УС I; 72]; до *вещественный* – *вещественный* [УС I; 72]; до *вещь* – *вещ* (із вказівкою на поширеність на Лівобережній Україні), *реч, річ* (із вказівкою на поширеність на Правобережній Україні) [УС I; 73]; *вещи* – *вѣци, речі* [УС I; 73]; *воздухъ* – *повітря, вбздух* [УС I; 89]; *воздуйный* – *воздухбвий, лѣгкий* [УС I; 89]; *время* – *час, година, пора, доба, врем'я, урем'я* [УС I; 104]; *годъ* – *год, рік, літо* [УС I; 153]; *жйзненность* – *життя, жйзность* [УС I; 221]; *звѣзда* – *зоря, зйрка, зйронька, звйздб* [УС I; 280]; *звѣдочетъ* – *звйздочбт, звйздйр* [УС I; 280]; *фамилйя* – 1. *рід, племья, покоління*, 2. *сімья, родина, фамилйя*; 3. *прозвище, прйзвище, прйзвйсько, прозвання, фамилйя* [УС IV; 173]; *хвбтбтъ* – 1. *хвбтбти, ся, хбпати* [УС IV; 178]; *хотья, хоть* – *хоть, хоч, хочб* [УС IV; 186]; *языкъ* – 1. *язык*; 2. *язык, мова* [УС IV; 225].

У «Словарі чужих слів» З.Кузелі і М.Чайковського (Чернівці, 1910), який, за оцінкою самого З.Кузелі, має «чисто українську марку» [СЧС; 4] (зауважмо, що таку оцінку дано з погляду лінгвістичної свідомості відомого мовознавця того часу), як відповідник до *аер* наведено *повітре, воздух* [СЧС; 7], а низку композитів із першим компонентом *аер-* витлумачено через *воздух* та похідні: *аеробат* – *такий, що літає по воздуху*; *аерографйя* – *опис воздуху*; *аерольогйя* – *наука про воздух*; *аерометер* – *прилад до міряня воздуху*; *аеронавт* – *воздухбплбвець*; *аеронавтика* – *наука про воздухбплавство*; *аероплян* – *машина до літання у воздуху*; *аеростатика* – *наука про рівновагу воздуху*; *аерофобйя* – *нерво-*

вий страх перед (зимним) воздухом [СЧС; 7, 8]; бальон – гумова куля, наповнена воздухом; воздушний корабель [СЧС; 35] тощо. Усього лексему *воздух* ужито для тлумачення запозичених слів 32 рази, *воздушний* – 6 разів, *воздухоплавець* – 1 раз, *воздухопластво* – 1 раз, тоді як *повітре* – лише двічі, а похідних від нього не зафіксовано.

У цьому словнику для пояснення запозичених слів часто вживається лексема *звізда* – 32 рази, а також похідні *звіздяний* – 4, *звіздочот* – 1 за відсутності *зірка*, *зоряний*: *азімут* – кут, який замикає полуденник якоїсь звізди [СЧС; 8]; *астральний* – *звіздяний* [СЧС; 28]; *астрогнозія* – пізнаванє звізд і *звіздяних груп*; *астролябія* – прилад до міряня положеня звізд та їх рухів; *астрольог* – той, що ворожить будучність із звізд; *астрольогія* – наука про вплив звізд на людську долю; *астрометер* – прилад до міряня висоти звізд; *астроном* – учений, що займає ся астрономією, т.е. наукою про звізди; *астроскоп* – прилад до вишукуваня звізд; *астрофізика* – наука, що займає ся описуванєм поодиноких звізд; *астрофотографія* – фотографія звізд [СЧС; 28, 29]; *маг* – *звіздочот* [СЧС; 189] тощо.

На цікаві зауваження щодо окремих використуваних Г.Сковородою слів, які мовною свідомістю сучасної українськомовної людини сприймаються як російські, натрапляємо у працях І.Огієнка. У своєму «Етимолого-семантичному словнику української мови» він наводить (як українські) переважно з позначкою *арх.* такі лексеми, пояснюючи їхню семантику й часом коментуючи їхнє походження чи територіальну поширеність: *брюх*, *брухо* – «череву, живіт» [ЕССУМ 1; 179]; *вєрем'я* – «час; слово наявне в зах. укр. говорах» [ЕССУМ 1; 210]; *вбздух* – «в літер. мові *повітря*... *Воздух*, *воз-дух*, старе наше слово, дуже часте ще й тепер у нашій народній мові. У мові літературній його зовсім уже заступило *повітря*» [ЕССУМ 1; 241] (пор. «на Великій Україні в літературі частіш *повітря*» [УСС; 71]); *время* – «час» [ЕССУМ 1; 249]; *всегда* – «всєгда (всєгда)... – завсїди, завжди. Старі українські пам'ятки знають часто *всєгда*» [ЕССУМ 1; 250]; *вторій* – «другий» [ЕССУМ 1; 252]; *год* – «рік» [ЕССУМ 1; 283]; *ділання* – «діяння; ст. сл. д'їланіє (арх. ділання, ділати, збереглися в живій мові Західної України)» [ЕССУМ 1; 340]; *каждий* – «зі ст. сл. *кожьдѣ*, *кожьдѣи*. «Каждий» – зі староукраїнського *кажьдѣи* – збереглося в живій українській мові в Галичині. На Наддніпрянщині й на Волині в говорах збереглося староукраїнське «кождий» (зі старшого українського *кожьдѣи*)» [ЕССУМ 2; 169]; *кожа* – «зі ст. сл. *кожа*, ст. укр. *кожа*» [ЕССУМ 2; 239]; *нєльзя* (арх.) – стародавнє укр. слово, яке тепер заступаємо виразом «не можна»; мовознавець вказує на його наявність уже у «Слові о полку Ігоревім» [ЕССУМ 3; 255]; *пословиця* «прислів'я, при-

повідка» [ЕССУМ 4; 98]; *родитель* – «батько» [ЕССУМ 4; 184]; *родители* – «у давній укр. мові... 1. батьки; 2. предки; 3. родичі» [ЕССУМ 4; 184]; *язик* – «староукр. – мова» [ЕССУМ 4; 534].

Питомість, органічність на українському ґрунті багатьох із названих лексем підтверджується і їхнім сучасним побутуванням в українських говірках, зокрема Нижньої Наддніпрянщини, бойківських, гуцульських, буковинських, західнополіських, подільських, східнословобожанських тощо, причому просторові параметри (з урахуванням територіальної віддаленості деяких говірок) є досить промовистими:

будто «нібито»: *будьто* [СГНН 1; 110], *якбудто* [СГНН 4; 256]; *будьто* [СБГ 1; 74]; *будьбито* [ГГ; 30]; *будьбито* [СЗГ 1; 35];

воздух «повітря»: *вбздух* [СГНН 1; 191], *воздушбк* [СГНН 1; 192]; *воздух*, *бздух* [СБГ 1; 139]; *вбздух* [ГГ; 40], *вбздух* [СБуГ; 63], рідко – *бздух* [СБуГ; 363]. Окрім цього, *вбздух* має і засвідчене ще давньоруською мовою значення «покривало для церковного посуду з причастям» [ЕСУМ 1; 416];

время «час»: *времня*, *врем'я* [СГНН 1; 204, 205]; *вбвремня* «вчасно» [СГНН 1; 189]; *врем'є* «час» [СБГ 1; 149]; *время*, *время*, *времня* [СУСГ; 47]; *уремня* [СБуГ; 570]. Бойківські, гуцульські та буковинські говірки засвідчили подальший розвиток семантики на основі цього кореня (вже в його повногослоному варіанті): *вєремня*, *вєрем'я* 1. «дощ», «негода», «сльота». 2. «гарна погода» [СБГ 1; 90]; *вєремне* «гарна сонячна погода» [ГГ; 34]; *вєремня*, *вєрем'я*, *вєремне*, *вєрем'є*, *вєрімні*, *вєрімні* «година, сонячна погода» [СБуГ; 49] тощо. «Фразеологічний словник української мови» з ремаркою *заст., жарт.* засвідчує *во время оно* [ФСУМ I; 251]; пор. відоме Шевченкове: *любить її во время лете*;

всегда «завжди»: *всегда*, *усєгда*; *всїгда*, *усїгда* [СГНН 4; 174]; *завсїгда* [СГНН 1; 16], *повсїгда*, *повсїгда* [СГНН 3; 141]; *всєгда* [СБГ 1; 149]; *всїгда* [СУСГ; 47]; *всїгда* [СБуГ; 64], *усїгда* [СБуГ; 571]; *завсїгди*, *завсїди*, *завсїди* [СБуГ; 126]; *повсїгди* [СБуГ; 435];

год «рік»: *год*, Н. мн. *гбди* [СБГ 1; 177]; *год* «рік» [СБуГ; 72]; *год* [СУСГ; 54]; *годá* (мн.) «роковина смерті» [СГНН 1; 138]; *годі* «іменини» [СГНН 1; 238]; *годовщина*=*годі* [СГНН 1; 238]; *одногодок* «ровесник» [СГНН 3; 37]; *одногодка* [СГНН 3; 37]; *тївгоду* [СГНН 3; 112]; *тогодній* «минулорічний» [СГНН 4; 127], *цьогогодній*, *цьогогоднішній* «цьогогорічний» [СГНН 4; 207]. За даними «Атласу української мови», словосполучення *два годи* (*года*) і *сім год* уживаються у переважній більшості українських говорів [АУМ III; 92];

город «місто»: *горбд* «місто» [СБГ 1; 186]; *гброд* [СЗГ 1; 103];

грязь «бруд», «багно»: *грязя* [СГНН 1; 255]; *грязюча* «грязюка» [СБГ 1; 196]; *грязь* [СБГ 1;

197]; *грязь* [СУСГ; 59]; *грудь* «грязюка, болото» [СБуГ; 77];

ділати «робити»: *ділати* [СБГ 1; 220];

довольний «задоволений»: *довольний* [СГНН 1; 282]; *недовольний*, *недовольно*, *недовольство* [СГНН 2; 361]; *довольний*, *довольний* «задоволений» [СБуГ; 97];

жельзо «залізо»: *жельзо* [СГНН 1; 312]; *жельзо* [СБГ 1; 250]; *жельзо* [СУСГ; 75]; *жельзо* [Бр. СПГ; 35]; *жельзо*, *жилізо* [СБуГ; 111] 1. «чересло»; 2. «залізо»; *жельско* «металічна пастка з пружиною для лову гризунів» [СЗГ 1; 153]; *жельско*, *жиліско* 1. «праска»; 2. «вістря долота, рубанка та інших столлярних інструментів» [СБуГ; 111];

жолудок «шлунок людини, рідше тварини»: *жолудок* [ГГ; 71], *жолудок*, *жулудок* [СБуГ; 119]; *жолудковий*, *жулудковий* «шлунковий» [СБуГ; 119];

если, *естли* «якщо»: *если* [СУСГ; 73]; *сли* «якщо» [СБГ 2; 229];

звізда «зірка»: *звізда* «зірка» (лише про знак, орден, символ) [СГНН 2; 92], *звіздний* «зоряний» [СГНН 2; 92], *звіздно* [СГНН 2, 92]; *звізда* [СБГ 1; 300]; *звізда* [ГГ; 81]; *звізда* 1. «зоря, зірка»; 2. *обр.* «зірка, з якою ходять колядувати»; *звіздюля* «біла вівця з плямою чорної масті на лобі» [СБуГ; 155]; *звізганий*, *звізганий*, *звіздяний*, *звіздений* «зоряний» [СБуГ; 155]; *дивитиси (-са)*, *як вовк на звізди*; *розумітиси (-са)*, *як вовк на звіздах* «нічого не розуміти, не мати уявлення» [СБуГ; 155];

каждый «кожний»: *каждий* [СГНН 2; 137], *каждий* [СГНН 2; 138], *кождий* [СГНН 2; 184]; *кожджий*, *кождий*, *куждий*, *кажджий*, *каждий*, *кождий* [СБГ 1; 364]; *каждий*, *каждний* [СУСГ; 90]; *каждий*, *каждний* [Бр. СПГ; 46]; *каждий*, *каждний*, *пестл. кажносінькі* [СЗГ 1; 204];

кожа «шкіра, шкура»: *кожа* [СГНН 2; 184]; *кожанний* «шкіряний», *кожка* [СГНН 2; 184]; *кожа* [СБГ 1; 364]; *кожа* [СУСГ; 99]; *кожанка* «шкірянка, пальто, півпальто зі шкіри» [СБуГ; 216];

куда «куди»: *куда* [СГНН 2; 223], *кудась* «кудись» [СГНН 2; 224]; *куда* [СБГ 1; 392], *никуда* «нікуди» [СБГ 1; 490];

кушати «їсти»: *кушати* 1. «їсти»; 2. «куштувати» [СБГ 1; 400]; *кушити* «куштувати їжу» [ГГ; 108]; *кушати* «куштувати» [СЗГ 1; 274]; *кушати* «їсти» [СПГ; 112];

лучше «краще»: *лучше* [СГНН 2; 262]; *лучше* [СУСГ; 121]; *лучше* [Бр. СПГ; 58]; *луч*, *лучше* [СЗГ 1; 294]; *лучче*, *луччі*, *лучи* «краще» [СБуГ; 268];

много «багато»: *многий* «численний» [СБГ 1; 447]; *много* [СБГ 1; 448]; *немніжко* «небагато» [СБГ 1; 484]; *мниго* [СЗГ 1; 316];

первый «перший»: *вперше* «вперше» [СГНН 1; 202]; *первий* [СУСГ; 157]; *первий* «двоюрідний» [ГГ; 145]; *первий* [Бр. СПГ; 71]; *перве* «спершу» [СЗГ 2; 35]; *первий брат* «двоюрідний брат» [СЗГ 2; 35];

первий 1. «двоюрідний»; у деяких місцевостях – 2. «перший» [СБуГ; 396];

после «після»: *послі* [СГНН 3; 246]; *посля*, *посліка* [СЗГ 2; 76]; *упосля* «після, потім» [СБуГ; 569];

пословица «прислів'я»: *пословиця* [СГНН 3; 246]; *пословиця* «приказка» [СБГ 2; 120];

пчела «бджола»: *пчела* [СГНН 3; 301]; *пчол* [СБГ 2; 164]; *пчол* [СУСГ; 180]; *пчол* [Бр. СПГ; 80]; *пчол* [СЗГ 2; 109]; *пчол* *тільки мн.* «пасіка» [СПГ; 181]. За даними «Атласу української мови», *пчол* вживається у переважній більшості південно-західних говорів [АУМ II; карта № 110];

сюда «сюди»: *суда* «тут»; «сюди» [ГГ; 179]; *сюда* [Бр. СПГ; 92]; *сюда* [СЗГ 2; 189]; *суда*, *судаво*, *судаво* «сюди» [СБуГ; 532]; *суда* [СБуГ; 535]; *осуда* «ось сюди, осьюди, сюди» [СБуГ; 372] тощо;

трудно «важко»: *трудно* «важкодоступно» [СБуГ; 554]; *трудно* [СУСГ; 209];

туда «туди»: *туда* «там, де» [СБГ 2; 305]; *туда* 1. «туди»; 2. «тут» [СЗГ 2; 212]; *туда* «туди» [СБуГ; 555]; *отуда* «ось туди, отуди» [СБуГ; 373];

цвіти «квіти»: *цвітастий* «розмальований квітами» [СГНН 4; 202], *цвітний* «кольоровий» [СГНН 4; 202], *цвітник* «квітник» [СГНН 4; 202], *цвіток* «весільний вінок молоді» [СГНН 4; 202]; *цвітина* «квітка» [СБГ 2; 350]; *цвітка* 1. «польова квітка»; 2. «квітка» [СБГ 2; 351]; *цвіти* [СУСГ; 219]; *цвіточки* [Бр. СПГ; 101]; *цвітити*, *цвітувати* «квітувати», *цвітка* «квітка», *цвітник* «квітник» [СЗГ 2; 238]; *цвіток* «вінок» [СПГ; 227]; *цвітний* «кольоровий» [СБуГ; 620];

час «година»: *час* [СГНН 4; 209], *пестл. часок* [СГНН 4; 210]; *час* 1. «час»; 2. «строк»; 3. «попит»; 4. «година» [СБГ 2; 363]; *час*, *чес* 1. «година»; 2. «пора» [ГГ; 209]; *час* 1. «пора доби, року»; 2. «перша година» [СЗГ 2; 247].

Деякі слова, що мали традицію вживання в староукраїнській літературній мові кінця XVI–XVIII ст., засвідчені лише в окремих говірках: у нижньонадніпрянських – *нужний*, *нужно* [СГНН 2; 371]; *польза* [СГНН 3; 180], *пользується* [СГНН 3; 181]; у східнослов'янських – *жизнь* [СУСГ; 76], *лікарство* [СУСГ; 118] тощо.

Пригадаймо, що в народі й дотепер побутують *Георгій Побідоносець* [ЕССУМ 4; 69], а не *переможець* чи под., є прізвиська *Брюховецький*, *Жовтобрюх* (мотивовані лексею *брюхо*), *Теліга* (наприклад, *Олена Теліга*); у відомому Шевченковому «Реке та стогне Дніпр широкий» є рядок «ніхто нігде не гомонів» (отже, колись і *где* було для українця українським) тощо. Твори діячів української культури ХХ ст. підтверджують те, що окремі з наведених слів залишалися органічним складником їхньої мовної свідомості. Так, один із персонажів роману В.Барки «Жовтий князь», дідусь-селянин, розмірковуючи про звіра зла, говорить: «Він не в пеклі: там

горяч і туди вкинуть його в судний день. Тепер же ширяє під небесами – у *воздусі*, так названо простір між небесами і земним світом, інший простір, ніж повітряний і зірковий» [1; 93]. Письменник показує, що слово *воздух* для мовця є стилістично значущим; воно позначає елемент небуденного світу. Лексему *побіда* вживав Д.Чижевський: «...повна *побіда* барока – утворення київської школи» [4; 273]. Відомий літературознавець О.Мишанич, який готував до друку вибрані праці Д.Чижевського, що вийшли під назвою «Українське літературне бароко», не наважився виправити свого видатного колегу, для якого *побіда* було українським словом. Показово, що в «Історії української літератури» Д.Чижевського, яка цього ж року вийшла у видавничому центрі «Академія», у наведеному реченні слово *побіда* редактор замінив на *перемога* [3; 278].

Окремо потрібно сказати про часто вживаний у творах Г.Сковороди сполучник *если/если*. В «Етимологічному словнику української мови» зазначено, що в українську мову, як і в російську, це слово, очевидно, запозичене з польської [ЕСУМ 2; 181], але, як свідчить його функціонування в староукраїнській літературній мові кінця XVI–XVII ст., мовці його сприймали як своє, українське. Цей сполучник, поширений і в російській літературній мові XVIII ст., був питомим складником не лише староукраїнської літературної мови кінця XVI–XVII ст. (див., наприклад, у проповідях І.Гаятовського (із наголосом на другому складі) [Гал.; 64, 70, 71, 95, 114, 116, 436 та ін.]), а й мови народної, що переконливо доводить його фіксація К.Зіновієвим у складі записаних ним народних прислів'їв і приказок кінця XVII – початку XVIII ст.: *Если не машь, самъ Богъ не бзметъ* [3.; 223]; *Если (б) слуха(в) Богъ настуха, давно (б) погинуло стадо* [3.; 223]; *Если голова боли(т), то в церковь иди* [3.; 263]; *Не биш старого, если не бере(т) чужого* [3.; 263] тощо.

Те, що носій сучасної мовної свідомості може глибоко помилитися щодо явищ історії української мови, яскраво ілюструє й такий приклад. Г.Сковорода вживає прислів'я *Не славна изба углами, славна пирогами* [С. I; 267]. На перший погляд здається, що *изба* – слово російське. Проте насправді воно було притаманне й українській літературній мові XVI – першої половини XVII ст.: *изба, изтба, изьба, ызба (цсл. истьба)* 1. «хата, дім»; 2. «адміністративне приміщення» [СлУМ 13; 33, 34]. У своєму відомому творі «Ключь царства небесного» Г.Смотрицький також уживає цю лексему: «А хто бы тому вѣрити не хотел, нехай бы без футра и теплое избы потрывал хотя з годину...» [УЛ; 231, 232].

Однією з характерних прикмет стилю Г.Сковороди дослідники вважають контамінацію українських і російських форм. Напевно, можна з цим погодитися щодо *вострякам* [С. I; 128]; *дощей* [С. II;

32]; *обережлив* [С. I; 161]; *ежеденным* [С. I; 113] тощо. Проте окремі форми, які з позицій мовної свідомості сучасного носія української мови сприймаються як контаміновані, насправді, на наш погляд, не є «покручами», що їх витворив філософ, а спираються на традицію використання в літературній і розмовній мові кінця XVI–XVIII століть. Уживане у Г.Сковороди *когдась* «колись» [С. I; 91, 96, 110, 256], яке дослідники кваліфікують як контаміноване утворення, не є витвором мислителя. Воно засвідчене в матеріалах сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України та приватних листах XVIII ст. і функціонує й дотепер у західнополіських говірках [СЗГ 1; 232]. Інші слова, які мовознавці теж залічують до контамінацій Г.Сковороди – *ктьось, чтьось, чегось, нѣчтьось, какъишь, ктьось*, могли лише відобразити традиційне написання першої частини, а вимовлятися по-українському.

Лексика, яку Сковорода почерпнув з російської мови, у його текстах небагато: *бабушка* «стара жінка» [С. II; 47], *батюшка* «батько» [С. I; 110, 357, 358], *вдруг* «раптом» [С. I; 82, 120, 125, 278, 344, 363, 462], *враки* «вигадки» [С. I; 81, 95, 400], *врать* [С. I; 95, 399, 416], *государь* [С. I; 122], [С. II; 117], *камушок* «дорогоцінний камінь» [С. I; 116, 121, 359], *лягушка* [С. I; 109], *наизус* «напам'ять» [С. I; 372], *очень* [С. I; 424], *пускай* «нехай» [С. I; 113], *пусть* «нехай» [С. I; 80], *рюмка* [С. I; 113], *старуха* [С. I; 128], *сударья* (етикетне звертання) [С. I; 115, 117, 120, 125], *ужин* [С. I; 283, 429], *чрезчур* [С. I; 118], *шибает (наружность шибает в глаз)* [С. I; 287], *это* [С. II; 58] тощо. Ці лексеми не засвідчено ні церковнослов'янською мовою, ані українською літературною XVI – першої половини XVII ст., проте вони вживалися в російській літературній мові XVII і XVIII ст.

Отже, чимало слів, що їх сучасна українськомовна людина сприймає як російські (оскільки вони вживаються в сучасній російській літературній мові, яка успадкувала ту саму основу, що на ній до кінця XVIII ст. розвивалася і слов'яноукраїнська мова), мали тривалу традицію використання на різних теренах України (не лише у книжних мовах, а й у народнорозмовному мовленні) й у часи Г.Сковороди сприймалися староукраїнською мовною свідомістю як свої, українські. Значна частина цих лексем і донині вживається в різних українських говірках, які містять цінний матеріал для вивчення еволюції української мовної свідомості, зберігають давні елементи, що передавалися від покоління до покоління. На це слід зважати, перш ніж відректися від давніх українських слів, кваліфікуючи їх із позицій сучасної мовної свідомості як російські чи суржикові. Саме тому мова Григорія Сковороди актуальна в XXI ст. як цінне свідчення давнього стану нашої староукраїнської писемності.

Література

1. Барка В. Жовтий князь / В.Барка. – К.: Дніпро, 1991.
2. Гнатюк Л. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції / Л.Гнатюк. – К.: Київський ун-т, 2010.
3. Чижевський Д. Історія української літератури / Д.Чижевський. – К.: Академія, 2003.
4. Чижевський Д. Українське літературне бароко / Д.Чижевський. – К.: Обереги, 2003.

Умовні скорочення назв джерел

- АУМ – Атлас української мови: у 3 т. / [редкол.: І.Матвіяс (голова) та ін.; НАН України, Наук. т-во ім. Шевченка в Америці]. – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 1. – 498 с.; 1988. – Т. 2. – 520 с.; 2001. – Т. 3. – 267, [6] с., [180] арк. карт.
- Бр. СПГ – Брилінський Д. Словник подільських говірок / Д.Брилінський. – Хмельницький: Ред.-вид. від., 1991. – 116 с.
- Гал. – Галятівський І. Ключ розуміння / І.Галятівський; підгот. до вид. І.Чепіга; [відп. ред. В.Німчук]. – К.: Наук. думка, 1985. – 445 с.
- ГГ – Гуцільські говірки: корот. слов. / [уклад. Г.Гузар та ін.; відп. ред. Я.Закревська]; Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича НАН України. – Л.: [Б. в.], 1997. – 230, [1] с.
- Гр. – Словарь української мови: у 4 т. / уряд. з дод. влас. матеріалу Б.Грінченко; НАН України, Ін-т укр. мови. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 1. – 494, [4] с.; 1996. – Т. 2. – 573, [2] с., V с.; 1997. – Т. 3. – 506 с.; 1997. – Т. 4. – [609] с.
- ЕССУМ – Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови / митрополит Іларіон; за ред. Ю.Мулика-Луцика. – Вінніпег: Накладом т-ва «Волинь», 1979. – Т. 1. – 365 с.; 1982. – Т. 2. – 400 с.; 1988. – Т. 3. – 416 с.; 1995. – Т. 4. – 557 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. / [редкол.: О.Мельничук (гол. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 1. – 632 с.; 1985. – Т. 2. – 571 с.; 1989. – Т. 3. – 551 с.; 2004. – Т. 4. – 656 с.; 2006. – Т. 5. – 704 с.; 2012. – Т. 6. – 568 с.
- Жел. – Малоруско-німецький словар: у 2 т. / уложив Євгеній Желеховский і Софрон Недільский. – Л.: 3 друк. т-ва ім. Шевченка, 1886. – Т. 1. – 608 с.; 1886. – Т. 2. – 528 с.
- З. – Зіновіїв К. Вірші. Приповіді посполиті / З.Климентій; АН УРСР, Ін-т мовознав. ім. О.Потебні; відп. ред. В.Німчук. – К.: Наук. думка, 1971. – 391 с.
- Кв. – Словник мови творів Г.Квітки-Основ'яненка: у 3 т. / відп. ред. М.Жовтобрюх. – Х.: ХДУ, 1978. – Т. 1. – 664 с.; 1979. – Т. 2. – 680 с.; 1979. – Т. 3. – 689 с.
- Л. – Опыт русско-украинского словаря / сост. М.Левченко. – К.: Тип. губер. упр., 1874. – [2], IV, 188, 2 с.
- ПЄ – Переспонницьке євангеліє, 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.Вернадського, Ін-т укр. мови; редкол.: О.Онищенко [та ін.]; підгот.: І.Чепіга, Л.Гнатенко. – К.: [Б. в.], 2001. – 669 с.
- С. – Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2 т. / Г.Сковорода; [редкол. В.Шинкарук (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1973. – Т. 1. – 531, [1] с.; Т. 2. – 574, [1] с.
- СБГ – Онишкевич М. Словник бойківських говірок / М.Онишкевич. – К.: Наук. думка, 1984. – Ч. 1. – 495 с.; Ч. 2. – 514, [1] с.
- СБуГ – Словник буковинських говірок / [наук. ред. Н.Гуйванюк, К.Лук'янюк]. – Чернівці: Рута, 2005. – 687, [1] с.
- СГНН – Чабаненко В. Словник говірок Нижньої Наддніпряниці / В.Чабаненко; Запоріж. держ. ун-т. – Запоріжжя: Комунар, 1992. – Т. 1. – 324 с.; Т. 2. – 371 с.; Т. 3. – 304 с.; Т. 4. – 261 с.
- СЗГ – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: у 2 т. / Г.Аркушин. – Луцьк: Вежа, 2000. – Т. 1. – XXIV, 353 с.; Т. 2. – 456 с.
- СЛУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: [у 28 вип. / редкол.: Д.Гринчишин (відп. ред.) та ін.]; НАН України, Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича. – Львів, 1994–2006. – Вип. 1–13.
- СПГ – Лисенко П. Словник поліських говорів / П.Лисенко. – К.: Наук. думка, 1974. – 260 с.
- ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. / [редкол.: Л.Гумецька (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 1. – 631 с.; 1978. – Т. 2. – 592 с.
- СУСГ – Словник українських східнословобожанських говірок / К.Глуховцева, В.Леснова, І.Ніколаєнко [та ін.]; Луган. держ. пед. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ: [Б. в.], 2002. – 234 с.
- СЧС – Кузеля З. Словар чужих слів: 12 000 слів чужого походження в укр. мові / зібрані З.Кузеля, М.Чайковський; зредагував З.Кузеля. – Чернівці: 3 друк. т-ва «Рус. Рада» під зарядом І.Захарка, 1910. – VII, 368 с.
- УЛ – Українська література XIV–XVI ст. / [редкол.: І.Дзевєрін (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1988. – 597 с.
- УС – Словарь російсько-український / зібрав і впорядкув. М.Уманець та А.Спілка. – Львів: 3 друк. т-ва ім. Шевченка, 1893. – Т. 1. – 318 с.; 1894. – Т. 2. – 285 с.; 1896. – Т. 3. – 286 с.; 1898. – Т. 4. – 239 с.
- ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. / [редкол.: Л.Паламарчук (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1993. – Кн. 1. – 528 с.; 1999. – Кн. 2. – С. 529–980.